

INSHA NOTES COMPLETE

Utungo unaoundwa kwa mfululizo wa sentensi zinazozungumzia jambo, tukio au kitu fulani

Aina

I. INSHA ZA KAWAIDA

a) Insha ya Picha

Ambapo mwanafunzi amepewa picha kadha na kutakiwa kutunga kisa na kueleza yote yanayotokea kwenye picha hizo. Chunguza vizuri ujue kinachotokea katika hizo picha.

Kichwa kiafikiane na picha ulizopewa.

Kila picha ipangwe na kuwa na aya moja.

b) Insha ya Methali

Insha inayosimulia kisa kinachoonyesha ukweli au uongo wa methali Fulani.

Wazia methali nyingine za kutilia mkazo methali uliyopewa.

Muundo

Kichwa

methali yenewe

Utangulizi

- i. Maana ya juu/wazi
- i. Maana ya ndani/batini

Mwili

kisa kinachofungamana na methali cha kweli au cha kubuni

Hitimisho

funzo/maadili

c) Insha ya Maelezo

Inayohusu kutoa ufanuzi kuhusu mahali, kitu au jambo fulani kama vile ugonjwa wa ukimwi, umuhimu wa maji, n.k.

d) Insha ya Masimulizi

Ambapo unatakiwa kusimulia hadithi, kisa au tukio kuhusu jinsi mambo fulani yalivyotokea. Huweza kuanzia kwa 'llikuwa...'

e) Insha ya Mdokezo

Ambapo umepewa mdokezo wa kuanzia (xxx...) au kumalizia (...xxx) k.m. '...tangu siku hiyo alikula yamini kutopuuza ushauri wa wazazi wake tena'

f) Insha ya Mjadala

Ambapo unatakiwa kujadili suala fulani k.m. 'Shule za mabweni zina manufaa' au 'Kujajiri ni bora kuliko kuajiriwa' Jadili.

Unapaswa:

Kuunga

Kupinga

Kutoa uamuzi kutegemea upande ulio na hoja nyingi au nzito.

g) Insha ya Mawazo

- a) Inayohusu mambo ya kuwaza kuhusu jambo fulani k.m. 'MIMI NYUKI'
Ni nani asiyenifahamu mimi nyuki.

a) Insha ya Mazungumzo

Maongeo ya kawaida ambayo huandikwa kama tamthilia MAZUNGUMZO BAINA YA...

Muundo

Kichwa

Jina la msemaji kwa herufi kubwa likifuatwa na koloni

Maneno ya msemaji maelezo ya mandhari na vitendo vy a msemaji kwenye mabano

Wazungumzaji wasikike kama watu wa kawaida

Pawepo na sentensi ndefu na fupi

Matumizi ya vihisishi

Ukatizaji wa maneno...

2. TUNGO ZA KIUAMILIFU

Ambazo hutekeleza kazi maalum na huwa na muundo maalum.

Dayalojia

Mazungumzo kati ya watu wawili au zaidi kuhusu jambo au mada fulani

DAYALOJIA BAINA YA...

Huwa na utangulizi, mwili na hitimisho

Mahojiano

Mazungumzo yanayoendeshwa kwa muundo wa maswali na majibu

(MAHOJIANO BAINA YA...)

Barua ya Kirafiki

Inayoandikwa kwa ndugu, jamaa na marafiki.

Muundo

Anwani ya mwandishi (wima au mshazari. Jina lisiwekwe!)

Tarehe ya kuandikwa barua (22 Februari, 2011)

Mwanzo wa barua (kwa ... mpandwa/kwenu...

utangulizi (salamu, kumjuliana hali)

mwili/yaliyomo (ujumbe)

Hitimisho (Kwa leo sina mengi.

Wasalimie jamaa wote. Ni mimi wako/wenu, Jina (wima au mshazari)

Barua Rasmi/Kwa Mhariri

Barua ambazo huandikwa na kutumwa ofisini kwa kutaka kuomba kazi, kuomba msaada, malalamiko, kutoa maoni gazetini, n.k.

Muundo

Anwani ya mwandishi (wima au mshazari)

Tarehe ya kuandikwa (usiweke jina).

Marejeleo k.m. REJ:
SUD/MSS/054/009 (nambari ya kumbukumbu, faili au nambari ya barua)

Cheo na anwani ya mwandikiwa k.m.
Mkurugenzi, Kiwanda cha majani chai cha Kangaita, S.L.P, 12000, Kerugoya au Mhariri wa Gazeti la 'Nation', S.L.P 89000, Nairobi au **KWA ANAYEHUSIKA**

Kupitia kwa: MWALIMU MKUU, anwani
Mtajo k.m. Kwa
Bwana/Bibi/Profesa/Daktari/Mhubiri
Kichwa cha barua k.m. MINT: **OMBI LA KAZI YA UALIMU/MAPENDEKEZO KUHUSU JUMA MRISHO/ MWALIKO WA KUHUDHURIA KONGAMANO LA KISWAHILI**

Utangulizi (Mintaarafu ya tangazo miliochapisha...naandika kuomba...jinsia...ahadi kufanya kazi kwa bidii)

Mwili (matatizo, madhara, mapendeleko (naomba, paswa, stahili, naonelea ni bora)

Hitimisho (Natumai, Nitashukuru...Wako mwaminifu/mtiifu, sahihi, jina /cheo, Chama cha Kiswahili. Nakala kwa: (i), (ii) (wima au mshazari)

Barua ya Gazetini Iliyohaririwa

Kichwa (kwa herufi ndogo na usemi halisi)

mtajo (Mhariri)

Utangulizi (Naandika kueleza...)

Mwili (malalamiko, maoni, maombi, mapendeleko)

Hitimisho (Natumai...) jina na anwani ya mwandishi)

Tahariri

Maelezo mafupi ya mhariri wa gazeti kutoa mawazo, maoni au msimamo wa chombo cha habari anachowakilisha kuhusu suala maalum na muhimu.

Muundo

GAZETI LA MZALEND

Februari 24, 2011

HATIMA YA WATAHINIWA

Yaliyomo

Imeandikwa na...

Hotuba

Maelezo yanayotolewa mbele ya watu.
Hutolewa kwa usemi halisi na huanzia na kuishia kwa alama za usemi.

Muundo

Anwani (HOTUBA KUHUSU...)

Utangulizi (kutaja hadhira kuanzia walio mashuhuri, kuwasalimu, kujitambulisha na kuwakaribisha na kutambulisha kiini cha hotuba)

Yaliyomo (kutaja na kufafanua hoja)

Hitimisho (shukrani na kuwatakia mema katika shughuli zao za kila siku)

Ratiba

Mpangilio wa jinsi shughuli fulani inavyofanyika kulingana na wakati fulani ultiengwa k.m. sherehe ya arusi, mazishi, siku ya michezo, kutoa zawadi n.k.

Muundo

Kichwa (Ratiba ya shughuli gani, ya nani, mahali na tarehe, mgeni wa heshima: ...Wageni mashuhuri: 1....2....3....)

Makaribisho

Maombi

Kutoa tuzo

Kutoa shukrani

Kufungwa kwa maombi

Kuondoka/kufumkana

Shajara

Daftari ambayo huhifadhiwa matukio yanayofanyika kila siku. Yaweza kuwa ya siku moja, wiki au mwezi mmoja.

Aina

a) Ya kibinagsi

JUMANNE 30/8/10

Leo tulizuru...

b) Rasmi (hutumiwa katika ofisi)

SHAJARA

JUMANNE MEI 7, 2008

Onyo

Makatazo.

Tahadhari

Julisho
kuhusu
jambo la
hatari.

ONYO!
USISIMAMISHE WALA
KUEGESHA GARI KWENYI ENEU
HII !!

Ilani Julisho, tangazo au notisi.

ILANI
TAFADHALI USITUMIE SIMU
YA MKONO NDANI YA BENKI

ILANI YA SERIKALI KUHUSU KUZUKA KWA UGONJWA WA KIPINDUPINDU

Serikali imetoa ilani kwa wananchi kuhusu kuzuka kwa ugonjwa wa kipindupindu. Kila mwananchi anatakikana kuzingatia mambo yafuatayo ili kudhibiti maambukizi.

- a) Mtu asinywe maji kabla kuyachemsha
- b) Kupika chakula hadi kiive vizuri
- c) Kutoenda haja nje bali kutumia vyoo vya mashimo
- d) Mtu anawe mikono yake kwa sabuni baada ya kutoka msalani
- e) Mtu asile matunda au mboga za majani bila kuziosha kwanza
- f) Anayeonyesha dalili ya ugonjwa wa kipindupindu apelekwe katika kituo cha afya mara moja.
- g) Uchuuzi wa vyakula umepigwa marufuku
- h) Ufuliaji nguo motoni pia umepigwa marufuku

Watakaokaidi maagizo katika (g) na (h) watachukuliwa hatua kali za kisheria ya kutozwa faini ya shilingi elfu tano au kifungo cha miezi miwili gerezani.

Matangazo

Majulisho kuhusu jambo fulani.

a) Arifa

SHULE YA UPILI YA GATWE

Anwani, tarehe

USAJILI WA ...

Sahihi

Jina

Cheo

b) Kibiashara

Sifa

Lugha kwa kifupi

Chuku

Takiriri

Alama ya (!) na (?)

Michoro

Maonyo

Maelezo kukihu

Kinavyotumika

Ubora wake

Watengenezaji

JINUNULIE UNGA WA MAHINDI WA

c) Kifo

TANGAZO LA KIFO

Tunasikitika kutangaza kifo cha...Alikuwa...

Mungu aiweke roho yake mahali pema peponi

d) kazi

SHULE YA UPILI YA GATWE

Anwani, tarehe

NAFASI YA KAZI YA UHASIBU

SIFA ZA MWOMBA KAZI

JINSIA

Awe wa jinsia ya kike.

UMRI

Awe na umri wa miaka isiyopungua 25 na isiyozidi 40.

ELIMU

i. Awe na shahada ya uhasibu kutoka chuo kikuu au awe na shahada ya diploma ya juu ya uhasibu

ii. Awe amepata alama ya c katika kingereza

KAZI

i. Kuidhinisha hati za malipo za shirika

ii. Kusimamia shughuli za uhasibu katika idara inayohusika

UZOEVU/TAJRIBA

Awe na uzoevu wa kazi usiopungua miaka 5 kwenye shirika au taasisi kubwa.

DINI

Awe muumini wa dini ya kikristu na awe ameokoka.

MUDA WA KAZI

Kuanzia saa mbili hadi saa kumi na moja jioni na masaa mengine ikibidi.

MSHAHARA

Mshahara utategemea elimu ya anayehusika lakini utakuwa baina ya ksh 24,000 na ksh 45000.

MAELEZO YA ZIADA

- i. Maombi yote yawe yamewasilishwa kabla ya tarehe 30 mei 2010.
- ii. Maombi yatumwe kwa:
Katibu,
Halmashauri ya shule ya upili ya Gatwe,
Anwani
- iii. Maombi yatakayopelekwa baada ya muda wa mwisho hayatajibiwa.
- iv. Maombi yaandamane na hundi ya shilingi elfu moja ambazo hazitarejeshwa.

Maagizo/Maelekezo

Maelezo kuhusu namna ya kufika mahali kutoka kituo fulani au maelezo kuhusu njia ya kutumia kitu au huduma fulani.

Sifa

- a) Maelezo wazi
- b) Michoro au ramani
- c) Dira
- d) Huhusika maonyo
- e) Tarakimu k.m. 1×3
- f) Matumizi ya herufi nzito.

Mifano

- a) Maagizo ya daktari kwa mgonjwa wa kisukari.
- b) Maelekezo ya kutoka nyumbani hadi shulenii mwenu.
- c) Jinsi ya kutumia dawa za wadudu

Kujaza Fomu

Karatasi ambayo ina nafasi ya kuandika maelezo ambayo yanatakiwa.

- a) Soma fomu kwa makini kabla ya kujaza chochote.
- b) Andika maelezo kwa muhtasari.
- c) Usijaze kama huna hakika kwenye sehemu Fulani.
- d) Usifutafute.
- e) Itumie alama inayostahili wakati wa kujaza fomu.

MAELEZO YA KIBINAFSI

TAREHE.....

JINA.....

JINSIA.....

UMRI.....

TAREHE ..... YA
KUZALIWA.....

URAIA.....

NAMBARI ..... YA
KITAMBULISHO.....

CAZI.....

MKOA.....

WILAYA.....

SIMU.....

SAHIHI.....

TAREHE.....

Hojaji

Maswali ambayo hutumiwa kama msingi wa kufanya utafiti na huelekezwa kwa mhojiwa.

Aina

a) Hojaji Wazi

Hojaji yenye maswali ambayo mhojiwa anaruhusiwa kuyajibu kwa maneno yake mwenyewe.

UCHAGUZI NA VIONGOZI

- I. Una maoni gani kuhusu uchaguzi wa kila baada ya miaka mitatu?

.....

.....

2. Kwa nini una maoni hayo?

.....

.....

3. Wewe ungependelea utaratibu gani wa uchaguzi?

.....

.....

4. Je ni kweli viongozi hung'ang'ania mamlaka?

.....
.....
.....
.....

5. Je viongozi hung'ang'ania uongozi kwa sababu zipi?

- a) .....
.....
b) .....
.....
c) .....

b) Hojaji Funge

Hojaji ambapo mhojiwa anapewa majibu kadha ambayo anatakiwa kuchagua mojawapo bila kuwa na uhuru wa kuandika atakayo.

MATATIZO YA KIJAMII

Tia alama kwenye jibu unaloafiki

- a) Jamii yetu inawakandamiza wanawake?
Ndiyo ( ) La ( )
b) Tatizo kubwa la jamii yetu kwa sasa ni umaskini na ugonjwa.
Kweli ( ) Si kweli ( )

Mialiko

Barua ambayo hupeleka taarifa kwa mtu kumuomba ahudhurie sherehe fulani.

- a) Rasmi (kadi au barua rasmi)

Muundo

Jina la mwalikaji/waalikaji
(Bwana/mabwana/bibi/kasisi/daktari
Jina la mwalikwa

Sherehe (ndoa, mchango wa pesa,
Kuna aina mbili za mialiko.

Kusherehekeea/kuadhimisha...)

Kuhusu nani

Mahali pa kukutanika

Tarehe

Wakati

Anwani na nambari ya simu ya
mwalikaji ambapo jibu litapelekwa

kushoto chini (Majibu kwa...wima)

- b) Kirafiki (barua ya kirafiki)

Sehemu ya mwili itoe habari zote
muhimu katika mwaliko.

Risala

Taarifa inayotoka kwa mtu au watu inayoeleza haja fulani k.m. risala ya rambirambi, risala ya heri njema, ya waajiriwa kwa mwajiri au kinyume.

RISALA YA RAMBIRAMBI/HERI NJEMA KWA...KUFUATIA

Mimi wako...

Resipe

Jumla ya hatua na kanuni ambazo hufuatiwa na mtu anayenuia kupika au kuandaa kitu fulani.

UPISHI WA PILAU

Walengwa/walaji

Mipakuo mine (kwa watu wanne)

Viambata

- a) Vikombe viwili vya mchele
b) Gramu 25 za mafuta ya majimaji
c) Vijiko viwili vidogo vya pilau masala
d) Nusu kilo ya nyama
e) Vitunguu vinne vya ukubwa wa wastani
f) Vikombe vinne vwa maji

Hatua za Upishi

- a) Kaanga vitunguu katika mafuta hadi rangi yake ikaribie rangi ya udhurungi
b) Chemsha nyama pekee hadi ilainike
c) Ongeza nyama kwenye sufuria yenye vitunguu na upike kwa dakika tano
d) Ongeza mchele na uchanganye kwa mwiko
e) Ongeza maji na uache mchanganyiko utokote kwa dakika kumi na tano
f) Pakua pilau ikiwa tayari

Orodha Ya Mambo

- a) Mlolongo wa vitu vilivyoandikwa.

MAHITAJI MUHIMU YA KURUDI SHULENI TAREHE 5/1/2010

- a) Sukari kilo mbili
b) Dawa ya meno ya gramu hamsini
c) Koko gramu 500
d) Sabuni sita za kipande
e) Kalamu nne za rangi
f) Penseli moja
g) Rangi ya viatu ya gramu 40

Tahakiki

a) Maandishi ya kuchambua maandishi ya fasih.

USASA WAKUTANA NA UKALE

Anwani: Kitumbua Kimeingia Mchanga

Mwandishi: Said A. Mohamed

Mchapishaji: Oxford University Press

Mhakiki: Amina Fuzo

Maudhui

Meme

- a Barua ambazo huhusisha matumizi ya ya vifaa vya umeme kama talakilishi, kiepesi/nukulishi/faksi au simu ya mkonono/tamba/rukono.

Barua za Mdahilisi/Pepe

- a Ambazo hutumwa kwa tarakilishi kwa njia ya mtandao.

Ijumaa Machi 30, 2007 saa 08:09:19

Kutoka: aisha@yahoo.com

Kwa: ahmed@african online.ke

Nakala kwa: amina @ mwananchi.com

MINT/KUH:

Barua ya kawaida

Hitimisho: Aisha Kizito Makwere

Memo

- a Taarifa fupi ambayo huandikwa ofisini kuhusu mambo ya ndani kutoa maelekezo, maelezo au kukumbusha kuhusu jambo fulani. Ujumbe huwa mfupi na kuhusu suala moja tu.

SHULE YA UPILI YA GATWE

Anwani

MEMO

REJ: km/01/06

KUTOKA: Mwalimu Mkuu

KWA: wafanyakazi wote

MADA: likizo fupi

TAREHE: 28/2/2011

Ujumbe

Sahihi

Jina

Cheo (mwalimu mkuu)

Taarifa

- a Kuarifu kuhusu habari mpya

UCHOCHEZI

Hitimisho

Mariga Mununga

Mwanahabari

Wasifu

- a Maelezo ya mtu kuhusu mtu mwininge tangu kuzaliwa mpaka alipo au kufa kwake.

WASUFU WA NDUGU YANGU JUMA

Tawasifu

- a Maelezo ya mtu kujihusu

TAWASIFU YANGU

Vidokezo

Jina lake/lako

Jinsia

Anakotoka

Umri

Kuzaliwa

Maumbile

Elimu

Kazi

Hadhi ya ndoa

Lugha

Lakabu na sababu

Umaarufu

Uraibu

Wasifutaala/Wasifu Kazi

Maelezo rasmi kuhusu mtu binafsi ambayo huambatanishwa na barua ya kuomba kazi.

WASIFUTAALA WANGU

MAELEZO BINAFSI

Jina : Farida Almasi
Juma

Tarehe ya Kuzaliwa : 7-6-1980

Umri : miaka 22

Mahali pa kuzaliwa : Voi

Jinsia : mwanamke

Hadhi ya ndoa :

Nimeolewa/kapera

Nambari ya kitambulisho : 12345678

Uraia : Mkenya

Lugha : Kiswahili,

Kingereza, Kikuyu

Anwani ya kudumu : S.L.P. 1600,

Voi

Barua pepe

Farial@yahoo.com

Simu tampa : 9876543210

ELIMU

Chuo Kikuu

cha Maseno (Shahada ya Uhasibu)

Shule ya upili

ya Shimoni (Shahada ya KCSE)

1978-1987 Shule ya Msingi

ya Umazi (shahada ya KCPE)

TAJRIBA

Mpaka sasa Mhasibu katika shule chekechea ya Mtakatifu Yohana

HABARI ZA ZIADA

URAIBU

- a) Kusoma vitabu vya sarufi na fasihi
- b) Kutembelea wajane, mayatima na wagonjwa

AZIMIO LANGU

- a) Kupaa kitaaluma kwa kuendeleza masomo yangu hadi kiwango cha uzamifu
- b) Kuwa mhasibu bora zaidi nchini kwa matendo na kuwapa wananchi huduma za kufaa

WAREJ ELEWA

I. Profesa Hassan Muoso,
Chuo Kikuu Kenyatta,

S.L.P.43844,
Nairobi.

2. Maimuna Njavu Mukota,
Shule ya Upili ya Alliance,
S.L.P. I 234,
Nairobi.

Kumbukumbu

Maelezo kuhusu yaliyojadiliwa na kuafikiwa katika mkutano.

Muundo

Kichwa (kumbukumbu za mkutano wa kamati/jopo gani, uliofanyika wapi, tarehe gani, saa ngapi hadi gani na majira)

Waliohudhuria (mwenyekiti, katibu, mweka hazina, wanakamati)

Waliotuma udhuru kwa kutohudhuria
Waliokosa kutuma udhuru wa kutohudhuria

waalikwa

Ajenda

- a) Kufunguliwa kwa mkutano (KUMB 3/2009)

Kufunguliwa kwa mkutano, mwenyekiti kuwakaribisha na kuwashukuru waliohudhuria na kumwomba ... aongoze kwa maombi.

- b) Kusoma na kudhibitisha kumbukumbu za mkutano uliotangulia

Kusomwa na katibu, aliyependekeza na aliyedhibitisha.

- c) Masuala yaliyotokana na kumbukumbu hizo

(a) KUMB 8/2008 ununuzi wa miti

- d) Shughuli nyinginezo

- e) Kufunga mkutano (KUMB 7/2009)

Mkutano uliisha saa ngapi, maombi yaliongozwa na nani, na mwininge ukapangwa kuwa wa siku gani.

Maneo kama walikubaliana, waliafikiana, alipendekezwa, ilisemekana, waliambiwa, ilionelewa ni bora, walishauriwa, ilidaiwa, aliomba, n.k.

THIBITISHO

KATIBU	TAREHE.....
--------	-------------

SAHIHI	
--------------	--

MWENYEKITI	TAREHE .....
------------	--------------

SAHIHI	
--------------	--

Ripoti

Maelezo kuhusu mtu, kitu au tukio

- a) Ripoti ya Kawaida

Swali huanzia kwa "Wewe kama katibu wa chama..."

Muundo

Kichwa (ripoti ya kamati/jopo gani)

Utangulizi (maelezo mafupi ya jumla kuhusu chama)

Shughuli za chama (i, ii, iii)

Hitimisho (matumaini, mwito kwa wengine wajunge, wajitahidi)

Ripoti imeandikwa na (jina, cheo/katibu, sahihi, tarehe)

- b) Ripoti Maalum

Kichwa (ripoti ya jopo la kutathmini usalama barabarani)

Utangulizi/Hadidu za rejea (ripoti ilihitajika na kamati gani, uchunguzi ulifanywa kubainisha nini, matokeo kuelezewa chini pamoja na mapendekezo kutolewa)

Jopo (majina na vyeo vya wanajopo waliohusika)

Utaratibu/ hatua za utafiti (wanakamati walifanya nini (kamati iliwhoji...ilifanya ukaguzi wa magari, iliwapa baadhi ya wasafiri hojaji wakajaza, ilipiga picha za video, mashauriano)

Matokeo (kamati iligundua kuwa: (a)

Mapendekezo (suluhisho la shida)

Hitimisho (ripoti imeandikwa na, sahihi, jina, cheo/katibu, tarehe 21 Machi 2011).

3. UTUNGAJI WA/INSHA ZA KISANII

- a) michezo ya kuigiza

- b) hadithi fupi

- c) mashairi

- akimdunisha mshairi mpinzani ili kutaniana)
- xviii. Msuko (mshororo wa mwisho mfupi kuliko inayotangulia)
- xix. Sakarani (mchanganyiko wa bahari)
- xx. Dura mandhuma (kauli/swali katika ukwapi na mjalizo/jibu katika utao k.m. shida zikishinda, hazishindiki. Unalolipenda, halipendeki. Unapopaenda, hapaendeki)
- xxi. Gungu (mizani 12, kina kimoja cha mwisho)
- xxii. Upeo (mishororo inayozidiana ki mizani)
- xxiii. Kikai (mizani 12, 4:8 au 8:4, hakuna ulinganifu wa mizani katika ukwapi na utao)
- xxiv. Zivindo (hutoa maana tofauti za neno k.m.
- xxv. Sumbila (kila ubeti una kimalizio tofauti na beti nyingine)
- c) Muundo/Umbo/Sura ya Nje
- xxvi. Kutaja idadi ya beti
- xxvii. Mishororo mingapi katika kila ubeti
- xxviii. Vipande vingapi katika kila mshororo-aina
- xxix. Mpangilio wa mizani na jumla k.m. ukwapi 8, utao 8, jumla 16.
8 8
8 8
8 8
8 8
- xxx. Mpangilio wa vina au kufanana, kutofanana katika shairi zima au vina vya mwisho kufanana na vya kati kutofautiana-bahari
na ma
na ma
na ma
ka ba
- Vina na Mizani
8a 8b
8a 8b
8a 8b
8c 8b
- xxxi. Kibwagizo(linacho au halina. Kinakili kama kipo)
- xxxii. Majibzano (ngonjera)
- xxxiii. Malumbano (majinaki)
- d) Uhuru/Idhini za Kishairi

- a kibali mshairi alichonacho kukiuka sheria fulani.
- i) Inkisari (kufupisha ili kuwe na urari wa mizani na vina. Aghalabu huonyeshwa kwa matumizi ya ritifaa k.m. 'sikate-usikate)
- xxxiv. Mazda/mazida (kurefusha neno ili kuwa na urari wa mizani na vina)
- xxxv. Tabdila (kubadilisha tahajia ya neno bila kuzidisha au kupunguza mizani k.m. siachi-siati)
- xxxvi. Utahozi
- xxxvii. Kuboronga/kufinyanga sarufi (kubadili mpangilio wa maneno katika sentensi k.m. upesi jielimishe)
- xxxviii. Kiswahili cha kikale/ujadi (mtima, ngeu, insi, mja)
- xxxix. Lahaja k.m. ficha-fita
- xi. Matumizi ya ritifaa
- e) Lughya ya Nathari
lughya ya kawaida na kimtiririko
Kutotumia koma au vipande
Kutumia maumbo ya kawaida ya maneno
Ubeti kutengewa aya moja
Kuondoa uhuru na kusanifisha lahaja na kikale
- f) matumizi ya lughya/fani
- g) matumizi ya maneno (kama yaliviyotumiwa)
- h) ujumbe
- i) maudhui
- j) dhamira
kusimanga, kusuta, kudharau,
kusifu, kufunza, n.k.
- Mashairi Huru
- Sifa/Mbinu
- a) urudiaji
i) wa neno (takriri neno)
ii) wa kifungu (usambamba)
Umuhimu
i kusisitiza ujumbe
i kutia ridhimu/mapigo fulani katika usomaji
- b) mishata
a mishtari ambayo haikamiliki.
Mistari toshelezi ni mistari iliyokamilika.

c) sehemu za beti kuingizwa ndani

Umuhimu

ili kusitiza

kuzifanya zionekane wazi

Ulingenishaji wa Shairi la Arudhi na Shairi
Huru

Kufananisha

a) yote mawili ni sanaa ya ushairi

b) mishororo kupangwa katika beti

c) yametumia mbinu za lugha za namna
moja

d) alama za kuakifisha zinazofanana

e) kufanana kimuundo

f) uhuru wa kishairi

Kutofautisha

a) moja ni la arudhi jingine ni huru

b) mishata

c) sehemu za beti kuingizwa ndani

d) kuwa au kutokuwa na urari wa mizani

e) kuwa au kutokuwa na urari wa vina

f) tofauti kimaudhui

g) idadi ya beti

h) idadi ya mishororo katika beti

i) vipande

j) kutumia alama za uakifishi tofauti

k) uhuru wa kishairi

MASUALA IBUKA

Magonjwa

Aina

d) malaria

e) mafua

f) macho

g) ngozi

h) meno

i) kifua kikuu

j) homa ya mapafu

k) kifaduro

l) zinaa (kaswede/syphilis)

m) kipindupindu

n) homa ya matumbo

o) homa ya mapafu

p) shinikizo la damu

q) ugonjwa wa moyo

r) matumbwitumbwi/machapwi

s) saratani

t) utapia mlo

u) ukambi/surua

v) tetewanga

w) homa

x) malale

Jinsi ya Kujikinga na Magonjwa

Kula chakula chenye virutubisho vyote
na madini

Kutotumia chumvi, sukari au mafuta
mengi

Kufanya mazoezi

Kupimwa mara kwa mara

Kupika vyakula vizuri

Kunawa mikono na macho

Kuchemsha maji au kuyatia dawa
kabla ya kuyanya

Kutozini au kutumia kinga

Chanjo kwa watoto

Kutochangia vifaa kama vitana na
nyembe na mavazi ili kujikinga na
magonjwa ya ngozi.

Kulala ndani ya neti iliyotiwa dawa

Kufyeka nyasi karibu na nyumba na
kutupa mikebe iliyo na maji

Kuweka dawa kwenye vidimbwi ili
kuua mbu

Kutotumia vimeo kama vile pombe na
sigara

Kuzuia kunyeshewa na mvua na kuvala
mavazi mazito wakati wa baridi au
usiku

Kukohoaa au kupiga chafya mtu akiwa
ameziba pua na midomo na kutotema
kikohozi ovyo

Kutubu dhambi, kujuu Mungu na
kuomba kwa afya ya kiroho

Ukimwi

Ugonjwa unaosababishwa na virusi
vya HIV unaofanya mwili kupungukiwa
na kinga dhidi magonjwa.

Njia za Maambukizi

a) Uzinzi, ubakaji au ulawiti

b) Tohara ambapo ngariga anatumia kisu
kimoja kwa watahiriwa wote

c) Kuchangia vifaa vyenye ncha kali k.v.
nyembe, vinyoleo n.k.

d) Utumiaji wa sindano moja na vifaa vya
upasuati ambavyo havijatiwa dawa au
kutokoswa ili kuua viini

e) Wanawake kuambukiza watoto
wakijifungua

f) Kuongezewa damu ambayo
haijapimwa au haijapimwa vizuri.

g) Utumiaji wa dawa za kulevyia kwa
kujidunga kwa sindano moja

h) Ulevi kumfanya mtu kupotewa na
utambuzi kisha kufanya ngono na mtu
aliyeambukizwa.

i) Kubusu mtu aliye na virusi ukiwa na
vidonda kinywani

j) Wakati wa ajali watu walio na viini wanapojeruhiwa na kutokwa na damu na inafikia majeraha katika miili ya wasio na hivyo viini

Dalili

Kukoho kwa muda mrefu
Kuendesha kwa muda mrefu
Kupoteza hamu ya kula
Kukonda au kupoteza uzani wa zaidi ya kilo 10 kwa muda mfupi
Mwili kudhoofika/unyonge
Kunyonyoka nywele
Jipu Imwilini
Mwasho mkali katika ngozi
Vidonda kinywani na kooni
Homa na kutokwa na jasho jingi usiku
Magonjwa ya kifua kikuu na homa ya mapafu
Saratani ya ngozi
Kuvimba shingoni
Utaahira wa akili k.v. kusahau na kutokumbuka mambo

Madhara

Jamaa kuathirika kisaikolojia wakiona mtu wao akiteseka na ugonjwa
Vifo kwa kuzidiwa na ugonjwa
Huzuni baada ya mgonjwa kuaga dunia
Watoto kuachwa wakiwa mayatima baada ya wazazi kufa
Gharama kubwa ya kugharamia matibabu
Unyanyapaa/kutengwa/kubaguliwa
Ndoa kuvunjika kutokana na lawama
Ubakaji wa watoto wa kike ili kujitakasa
Kuathiri uchumi wa nchi pesa nyingi zinapotumiwa kununulia dawa za kupunguza makali hata za kifua kikuu
Serikali kupoteza wataalamu iliyogharamia elimu yao kulazimika kuajiri wataalamu kutoka nje kwa gharama ya juu sana

Jinsi ya Kujikinga

Kutofanya zinaa kabla na nje ya ndoa
Walioambukizwa kutumia dawa za kupunguza makali (A.R.Vs)
Aliyebakwa kupewa dawa za A.R.V kabla ya saa 72
Kuwapa mama waja mzito wenye virusi dawa kabla ya kujifungua kukinga mtoto

Ngariba kutotumia kisu kimoja kwa watahiriwa wote
Kutumia sindano mpya hospitalini na matumizi ya dawa za kulevyta
Kupima damu vizuri kabla ya kuwaongezea wagonjwa
Kupimwa kabla ya ndoa na mara kwa mara ili kujua hali ili kujikinga dhidi ya maambukizi au kujitunza kama mtu ameambukizwa
Kutumia mipira
Walioambukizwa kutofanya mapenzi bila kinga ili wasipate virusi aina tofauti na sugu au magonjwa mengine ya zinaa
Kula chakula vinavyofaa na kufanya mazoezi
Kupata matibabu wakati ufaao mtu anapougu magonjwa mengine Kumjua Mungu ili kumwamini na kumtumainia ili kuondoa uoga na mahangaiko na hivyo kumwezeha mtu kuishi siku zaidi

Unyanyasaji/Udunishaji wa Wanawake na Utamaduni/Taasubi ya Kiume
Kutorithi mali
Wanawake wajane kunyang'anywa mali na kufukuzwa
Ndoa za wake wengi (uke wenza)
Kupata watoto wengi
Kurithi wanawake
Kupashwa tohara
Kutawishwa au kunyimwa uhuru wa kutoka Kutoelimishwa eti kwa akiolewa hatafaidi familia, atapanda wanaume vichwa au atakuwa malaya
Ndoa za mapema/lazima zinazosababisha kumatiza elimu yake (mahari haiwezi kurudishwa)
Kulazimishwa kuolewa na mtu asiyempenda
Kunyimwa haki ya kusema
Kupigwa na kutusiwa
kubakwa
Kutalikiwa
Wanaume kutokuwa waminifu kwao hata kuwanyima mahitaji na kuwapa mahawara zao
Wanaume kupuuza majukumu ya kukimu familia
Ubadhirifu wa wanaume na hali wake zao ndio walifanya kazi za kupatia hiso pesa
Kubughudhiwa

Kulaumiwa mtoto akikosekana hata mke mwininge kuolewa
Mahali pa mwanamke kuwa nyumbani au haruhusiwi kufanya kazi ofisini au kuongoza
Kulazimishwa kuvali mavazi aina fulani na kukatazwa kuvali aina mengine
Kufanyishwa kazi za nyumbani kama mtumwa
Kudhibitiwa na wanaume zao kwa sababu ya vivu.
Kunyimwa ajira kwa vile akipata mimba atajikokota kazini na atahitaji likizo baada ya kujifungua.
Ajira ya mtoto wa kike ambapo anafanyishwa kazi ya sulubu na kupewa mshahara duni
Suluhisho
Hatua kali za kisheria kwa wanaowapiga, wanaowabaka na wanaotekeleza mila ya tohara na ndoa za mapema
Kufanya kampeni dhidi ya mila zinazochangia udunishaji wa wanawake
Kuwashauri watoto wa kike badala ya kuwapasha tohara
Kuanzisha makao ya watoto wa kike wanaotishiwa na mila mbaya
Kumwelimisha mwanamke kuhusu haki zake
Kuhimiza wanawake kupigania haki zao
Serikali kutenga pesa za kuelimisha watoto wa kike ili kuwapa uwezo wa kiuchumi kwani wengi hunyanyaswa kutohakana na umaskini na ujinga.
Mashirika ya kutetea haki za wanawake kama FIDA na Maendeleo ya Wanawake.
Hazina ya kutoa mikopo kwa makundi ya wanawake k.v. K.W.F.T
Kuwapa wanawake nafasi sawa za ajira na katika uongozi.
Kupunguza alama ambazo wasichana wanazopaswa kufikisha ili kuijunga na vyuo vya elimu ya juu.
Kubuni sheria za kuwawezesha kumiliki mali
Jinsi Wanaume Wanavyodhulumiwa
Kupigwa
Kuchomwa kwa maji moto
Kukatwa sehemu nyeti
Wanawake kutohakuna waminifu kwao
Kutusiwu
Kutofuliwa nguo
Kunyimwa chakula
Kunyimwa unyumba kama njia ya kulisipizi kisasi au kumwadhibu

Kufanyishwa kazi fulani k.v. kufulishwa nguo na kupikishwa mke akiwepo hata mbele ya wagensi
Kuzomewa/ kugombezwa
Kunyimwa pesa kama hana ajira
Ufisadi
Uovu, ubaya au uharibivu.
Aina
Wanafunzi kudanganya katika mtihani
Kufanyiwa mtihani na watu wa nje
Kutoza mwanafunzi wa kidato cha kwanza pesa au chakula kama nyama ili kuwalinda.
Kujipakulia chakula kingi.
Waalimu wakuu kuitisha hongo ili kuruhusu wanafunzi wajiunge na shule zao
Kupita wengine katika foleni wanapokwenda kupata chakula au chai hata benki
Kurudishiwa baka/chenji nyingi dukani na kutoirejesha kwa muuza duka.
Kuokota pesa njiani na kutoolizia ni za nani
Kughushi stakabadhi za mtihani, hati za umiliki shamba
Kunakili kanda za muziki za wengine na kuziuza
Waajiri kuajiri watu wa familia zao au makabila yao
Daktari kuitisha hongo ili amhudumie mgonjwa
Polisi kuitisha hongo ili aruhusu magari ya huduma kwa umma yasiyofaa kupita
Kutohoa maziwa au kuyaongezea maji ili yawe mengi
Wenye maduka kuuza bidhaa kwa bei ghali
Kuuza bidhaa kama sukari, nyama, nafaka, gesi na mafuta ya petroli ambazo hajizatimiza uzani unaotakikana
Madereva wanaoendea mafuta ya petroli kuuza kiwango fulani cha hayo mafuta na kuongezea ya taa au diseli
Kuuzia watu dawa bandia zisizotibu magonjwa
Ulanguzi wa dawa za kulevyu
Kuiba pesa kwa kutumia risiti bandia au kufuruisha bei za bidhaa ili pesa zilizo juu wahusika wagawane
Kutoa ushahidi wa uongo
Kunyang'anya wajane na yatima mali zao
Uporaji wa mali ya umma k.v. nyanja za kuchazea watoto na misitu
Hakimu kuchukua hongo aididimizi kesi
Madaktari kutoza wawele ada ya juu hata kuwafanya upassuaji wasiouhitaji ili wapate pesa.

Wafanyakazi wa halmashauri za miji kujificha wanapomwona mtu akiegesha gari ili wadai anakwepa kulipa ada ya uegeshaji ili wahongwe au walikokote gari wapate pesa zaidi.

Sababu Ya Watu Kuushiriki Ufisadi

Tamaa ya kutajirika

Kutofahamu madhara/matokeo yake

Kukosa njia za kukimu mahitaji

Mishahara au mapato duni yasiyomwezesha mtu kukimu mahitaji yake au ya familia

Kutotosheka kwa kile mtu alichonacho

Hofu ya kupata hasara au kukosa ajira

Kutomjua mungu hivyo hawana imani

Kuzugwa au kutekwa nyara kimawazo na kuwa mtumwa na shetani

Wengine hulichukulia kama jambo la kawaida tu au hali ya maisha

Imani kuwa siku hizi mtu hawezi kupata chochote bila kutoa hongo

Madhara

Vifo kutokana na aajali barabarani au kutotibiwa bila hongo

Majeruhi wa ajali za ajalini wengine hulemaa wasiweze kujifanya kazi zao

Kufutiliwa kwa matokeo ya mtihani

Kufukuzwa shulenii au chuoni

Umaskini kutokana na utoaji hongo ya pesa nyingi kisha kutopata kazi na ununuzi wa bidhaa kwa bei ghali

Kushuka kwa viwango vya elimu wasiohitimu ipasavyo wanaporuhusiwa kuijunga na shule ama vyuo fulani

Kushuka kwa viwango vya huduma kwa umma kutokana na kuajiriwa kwa watu ambao hawajahitimu vizuri.

Afisi za serikali kuchomwa wafisadi wakijaribu kusitiri ushahidi wa ufisadi

Nchi kurudishwa nyuma kiuchumi na kimaendeleo kutokana na pesa za miradi au ambazo zingewekezwa katika vitega uchumi kuporwa

Kupoteza ajira baada ya kufutwa kazi kutokana na ufisadi

Familia kuteseka baada ya kupoteza ajira

Kufungwa jela kwa wanaopatikana na kosa la ufisadi

Uharibifu wa mazingira na madhara yanayoendana nao kutokana na ufyekaji wa misitu

Kudidimiza haki pale kesi inakatwa vibaya kutokana na hongo hata asiye na makosa aweza kufungwa

Viongozi wafisadi katika mashirika na asasi kupoteza nyadhfa

Suluhisho/Njia za Kuukabili Ufisadi

Hatua kali kisheria kwa wafisadi Kulipa wafanyakazi mishahara mizuri

Kuelimisha kuhusu madhara ya usisadi

Kufuta kazi wafisadi

Kunyang'anywa pesa au mali walizopata kifisadi

Watu kutangaza mali zao k.v. kwa kujaza fomu kudhihirisha hayo

Shirika la kukagua vipimo na ubora wa bidhaa Majina ya wafisadi kutangazwa hadharani

Ukaguzi wa hesabu za matumizi ya pesa katika asasi za serikali

Shirika la kupambana na ufisadi

Kufumania wafisadi

Kupiga picha kwa kamera ya video wafisadi k.v. polisi wakichukua hongo

Kujifunza kutosheka kwa kile mtu alichonacho na kuishi maisha ya kiwango chake.

Kuarifu polisi au shirika la mkupambana na ufisadi kuhusu visa vya ufisadi

Kumjua na kumcha Mungu

Dawa za Kulevy/Mihadarati

Dawa ambazo huathiri utendakazi wa mwili.

Sababu za Kutumiwa

Masurufu au kuwapa vijana pesa nyingi za matumizi

Kujipa burudani

Shinikizo la rika kwa vijana

Ukosefu wa ushauri/kutojua madhara

Matangazo ya biashara

Shida k.v. ukosefu wa ajira na mahitaji ya kimsingi

Marafiki wabaya

Kukaa katika mazingira zinamotumiwa

Malezi

Kuvunjika kwa ndoa upweke

Kujitoa haya k.m. makahaba

Shida kazini

Kudanganywa zina manufaa k.m. kumpa mtu nguvu ya kufanya kazi au kuerevusha

Kujipa hisia za kuwa huru na ujitambuaji

Madhara

Magonjwa k.v. saratani na ya zinaa

Vifo kutokana na ajali, magonjwa au dawa zenyewe
Kuiba ili kupata pesa za kununulia dawa za Ubakaji
Hufilisi watu kwa kutumia pesa nyingi hata kuuza au kuzikodisha mali zao ili kuzigharamia
Jamaa kuathirika kisaikolojia wanapoona mwenzao akiKushindwa kuendelea na masomo.
Visa vya ubakaji.
Kupotoka kimaadili k.m. kuwa mwenye matusi, kupiga wengine, kuwa mgomvi hata mzinifu.
Kuwa mchafu kama fungo k.m. kutooga, kutofua nguo, kutochanua nywele n.k.
Kuhisi mambo yasiyokuwepo (hallucination).
Wengine kushindwa kuolewa na kutoweza kupata watoto k.m. watumiasi wa miraa.
Kuvunjika kwa ndoa kutokana na kupiga mke, kutumia pesa vibaya.
Kufutwa kazi k.m. kutokana na ulevi.
Wazimu
Uhalifu
Jamaa ya mtumizi kuteseka ikimwona mwenzao akiangamia kutokana na kuzitegemea dawa za kulevyo
Mhusika huathirika kimwili na kisaikolojia
Huathiri ukuaji wa mwili na akili
Wazimu
Huathiri uwezo wa kufikiri kwa kuua seli za ubongo
Hufanya mtu kupotoka kimaadili k.m. upyaro, vita, uchoyo, uzinifu
Kuvunjika kwa ndoa
Kufukuzwa shulenii
Kufungwa jela
Kuzaa watoto ambaa hawajatimiza uzani wa wastani
Kufa kwa neva na viungo kukatwa
Suluhisho
Kuelimisha watu kuhusu madhara ya dawa za kulevyo
Watu kumjua Mungu
Matibabu ya kurekebisha watumwa wazo
Kujitenga na marafiki wabaya
Kutoingia katika mandhari zinamotumiwa
Maelekezo kuhusu dawa za matibabu kufuatwa ipasavyo
Kutotumia dawa za matibabu kwa matumizi mengine yasiyo ya kutibu
Ukaguzi wa wageni na mizigo katika viwanja vya ndege

Hatua za kisheria kwa walangazi, wauzaji na watumiasi
Kuungeza nafasi za ajira
Kukomesha matangazo ya biashara ya dawa hizo
Kuandika matahadharisho katika chupa na pakiti za vileo
Uhalifu/Utovu wa Usalama
Chanzo
Umaskini kusababisha wizi na uisadi
Dawa za kulevyo kusababisha wizi au kubaka
Marafiki wabaya
Malezi mabaya
Malezi mabaya k.m. mtoto akiiba na kipelekeea wazazi, wazazi hawamuulizi alikotoa vitu hivyo.
Tamaa ya mali kufanya watu kuiba, kushiriki ufisadi, n.k.
Hasira au kushindwa kujidhibiti kusababisha kumpiga na kumuumiza mtu hata kumuua
Tamaa kubwa au uchu kusababisha ubakaji.
Chuki na vivu huweza kusababisha mauaji
Suluhisho
Hatua kali za kisheria
Kuungeza askari kwani idadi yao ni dogo ikilinganishwa na raia
Kuunda vikundi vya kujilinda
Vituo vya polisi kuongezwa
Vitu vya thamani kuwekwa mahali salama k.m. benki
Kutotembea nyakati za usiku
Kutoendea mahali kusikofaa k.v. vichochoroni
Kuweka ua na lango
Mavazi yanayofaa kuzuia ubakaji
Kutoa mafunzo ya kujikinga
Nambari za simu za dharura za kuripotia uhalifu
Kumjua Mungu
Kuungeza nafasi za ajira
Haki za Binadamu
Kuishi
Kuingiliana/kutangamana
Uhuru na usawa
Elimu
Makazi
Afya
Kiwango cha kurithisha cha maisha
Chakula
Kuabudu
Ajira ya watoto
Kufanya kazi
Kumiliki mali

Kutunzwa uzeeni/ hifadhi ya jamii/wasio na uwezo
Kupiga kura
Kutobaguliwa
Kutoteswa kuminya habari
Uhuru wa kuongea/usemi
Kutembea na kuishi popote
Kesi kuendeshwa kwa haki
Kujitetea
Kuoau kuolewa na unayemtaka
Utulivu k.m. mtoto au mke asipigwe ama kuteswa
Huduma za matibabu
Jina na utaifa wakati wa kuzaliwa
Mtoto mlemavu apewe huduma maalum
Alindwe kutokana na mateso, kazi ya sulubu na kuhusishwa vitani
Alindwe dhidi ya mila na tamaduni zisizofaa
Haki ya kupata burudani
Haki ya faragha/ kuhifadhi siri zake
Asiajiriwe
asiteswe
Jinsi ya kuwalinda na kuwatunza watoto
Sheria kubuniwa za kuwalinda
Hatua kali kisheria kwa wanaodhulumu watoto
Shirika la kupigania haki za watoto
Makao ya watoto wanaokimbia wa dhuluma
Hazina ya wizara na maeneo bunge ya kufadhili watoto maskini (bursary)
Watoto kuelimishwa kuhusu haki zao
Kuelimisha wananchi kuhusu umuhimu wa kulinda mtoto
Elimu ya bure ili watoto maskini wafaidi
Shule maalum kwa watoto walemaru
Wananchi kuchanga kusaidia watoto maskini
Makanisa kusaidia watoto yatima
Shule kuwapa watoto maskini ufadhili
Mazingira
Hali au mambo yanayomzunguka kiumbe katika sehemu anakoishi.
Jinsi Yanavyoharibiwa
Kufyeka misitu ili kupata mahali pa makazi ama kulima
Kufuga mifugo kupita kiasi
Kutupa taka ovyoovyo
Moshi kutoka katika magari na viwanda huchafua hewa
Dawa na mbolea za kemikali za kilimo huchafua udongo na maji.

Migodi kuacha mashimo ardhini ambayo huja maji na kuwa hatari kwa binadamu na kizalio cha mbu.
Kelele za vyombo vya mziki, viwanda, honi za magari na ndege mafuriko kuchanganya choo pamoja na maji safi
Taka kutoka nyumbani na viwandani kuelekezwa mitoni.
Madhara
Ongezeko la joto duniani
Mvua za gharika
Uhaba wa mvua
Ukame na njaa
Uhaba wa maji
Kufa kwa wanyama wa majini kama samaki Magonjwa na vifo kutokana na kuathiriwa na maji machafu
Magonjwa ya mapafu kutokana na hewa chafu
Suluhisho
Kupanda miti kusiko na miti na kule misitu imefyekwa
Elimu kuhusu madhara ya kuharibu mazingira na jinsi ya kuyatunza Uhaba wa maji.
Kukagua viwabda na hatua za kisheria kama vinavyoachilia taka katika mazingira
Kutumia samadi badala ya mbolea za kemikali na dawa za kiasili kuua wadudu katika mimea na mifugo
Kutaifisha misitu
Askari wa kulinda misitu
Kutumia kawi mbadala na ambazo hazichafui mazingira k.v. kutokana na maji na jua
Mashimo na mapipa ya kutupa taka
Kuweka mifugo kulingana na eneo la malisho
Kutolima kando ya mito
Kutia choo cha binadamu dawa kabla ya kukiachilia mitoni
Kutumia magari ya umma
Kutumia taka kama malighafi na kutumia vile vitu vyaweza kutumika tena
Usalama Barabarani
Vyanzo vya ajali
Madereva kutohitimu vizuri
Magari mabovu
Kutotii sheria za barabarani
Njia mbovu
Kubeba abiria na mizigo kupita kiasi
Kuendesha magari kwa kasi
Waabudu shetani kusababisha magari kupoteza mwelekeo

Kupita magari mengine bila uangalifu
Ulevi
Wenda miguu kutokuwa waangalifu wanapovuka barabara
Kutodhibiti usukani vizuri
Uchovu kusababisha usingizi
Dawa za matibabu
Abiria kutolalamika au hata kumwambia dereva aendeshe kwa kasi wafike haraka
Kuchanganyikiwa
Suluhisho
Hatua za kisheria kwa wakiukaji kanuni za barabarani
Kuondoa polisi wafisadi barabarani
Kukarabati barabara
Ukaguzi wa magari ili kuhakikisha yafaa kuwa barabarani
Kufunza madereva upya
Mikanda au mishipi ya kujifunga kuzuia kujeruhiwa vibaya na vifo ajali ikitokea
Kuweka vidhibiti mwendo
Vifaa vya kutambulia madereva walevi na kasi ya magari
Uangalifu wakati wa kupita magari mengine
Kuwa mwangalifu wakati wa kuvuka barabara
Sayansi na Teknolojia
Uvumbuzi wa umeme unaotumiwa kuangazia na kuendesha vyombo vingi
Matibabu kuwezesha watu kuishi kwa muda mrefu k.m. dawa, chanjo, upasuaji, upachikwaji viungo, miale ya kutibu saratani, n.k.
Kurahisisha na kuharakisha usafiri k.m. magari, pikipiki, ndege, k.m.
Kurahisisha na kuharakisha mawasiliano kunakosaidia wakati wa dharura k.m. rununu, mtandao, nukulishi, n.k.
Upashaji wa habari kuwezesha kupata habari kutoka kote duniani k.m. satalaiti, mtandao, redio, runinga, n.k.
Utengenezaji bidhaa viwandani kuharakishwa kutokana na mitambo inazoendesha na tarakilishi
Mimea na mifugo wanaokomaa haraka na walio na mazao mengi
Roketi inayowezesha kwenda katika mwezi na sayari nyingine
Silaha kama bunduki za kupambana na maadui na wahalifu
Burudani bora k.m. sidi, video, mtandao, n.k.
Madhara
Uavyaji mimba
Mauaji ya huruma

Tishio la dunia kuangamia kutokana na silaha za nuklia na viini vinavyotengezeweza maabarani
Uhalifu kuongezeka kutokana na wingi wa bunduki, simu na mtandao
Vyakula kutokana na mimea ina mifugo iliyokuzwa kisayanzi kudhuru afya
Wizi wa viungo vya mwili hata kuhasiwa bila hiari
Ajali za barabarani na za ndege zinazoua watu wengi
Upotoshaji kimaadili kama vile filamu chafu katika mitandao na sidi
Kutumia vijusi kutengenezea viungo
Ongezeko la joto duniani kutokana na uchafuzi wa hewa
Ugaidi kutokana unaoteklezwa kwa mabomu
Simu za Rununu
Faida
Kurahisha na kuharakisha mawasilano
Kupunguza gharama za usafiri
Mtandao huelimisha na hufahamisha habari
Kutuma pesa
Kuweka pesa/akiba
Burudani k.m. nyimbo, michezo
Kupiga nduru uhalifu unapotokeo
Ajira kwa wauzaji na watengenezaji
Ushuru kwa serikali
Shajara, kalenda, kamera, kikokotozi
Madhara
Burudani kusababisha ajizi
Uhalifu
Gharama kubwa hasa kuweka chaji na malipo kabla ya kutumia kuongea au mtandao
Mtandao kupotosha kimaadili
Hutoa miale ambayo yaweza kusababisha saratani
Kudanganya katika mitihani
Kufungwa jela kutokana na arafa za vitisho na matusi
Runinga/magazeti
Burudani
Habari
Ajira kwa wanahabari na watangazaji
Matangazo ya biashara
Kufunza maadili k.m. michezo ya kuigiza na vichekesho.
Kutuwezesha kufahamu sehemu nyingine za nchi na dunia
Kuelimisha k.v. vipindi vya fasihi
Utalii
Kuangazia sehemu na watu wenye shida

Kukuza lugha
Kukuza uzaleno
Madhara
Ajizi
Kupotosha kimaadili
Filamu ziazohimiza watu kuwa wazinifu.
Matangazo ya vileo
Kuenezea chuki na propaganda
Kuiga utamaduni wa kigeni usiofaa k.v.
mavazi, talaka
Gharama ya kununulia
Kutopata muda wa kushauri watoto na
kuomba
Wanafunzi kutosoma jioni
Mke na mume kutoongea kujadili mwelekeo
wa familia
Wanaume kuchelewa kurudi nyumbani usiku
wakitazama mpira
Migogoro kwa kutaka kutazama vipindi
tofauti
Kelele na usumbufu kwa waliolala
Utalii
hali ya kusafiri mbali ili kuvinjari au kufurahia
mandhari
Faida
Fedha za kigeni
Ajira katika hoteli, udereva, n.k.
Uhifadhi wa mazingira
Kuboreshwa kwa miundo msingi
Mapato kwa serikali kutokana na ada ya
kuingilia mbugani na kodi za mikahawa
Amani na maelewano nchini na duniani
Kuhifadhi mila na tamaduni zetu
Kupa nchi umaarufu duniani
Maeneneo kame kuweza kutumiwa ipasavyo
kama kivutio chao
Soko kwa mazao ya kilimo
Kuwapa wauzaji vinyago mapato
Ubaya
Magonjwa k.v. ya zinaa
Matumizi ya mihandarati
Tabia zisizofaa k.v. Usenge zinazovunja ndoa
na kueneza magonjwa kama ukimwi
Upuuzaaji wa miradi ya maendeleo serikali
ikijengea watalii hoteli za kifahari na viwanja
vya ndege ambavyo hutumika kwa nadra
sana
Kusababisha watoto kuacha shule ili wawe
wanawaelekeza wapate pesa
Kuhimiza mauaji wa wanyama kwa kununua
pembe na ngozi

Kelele za magari yao husumbua wanyama na
kukanyaga na kuharibu lishe yao
Jinsi ya kuvutia watalii zaidi
Kudumisha usalama
Kuimarisha miundo msingi
Kutangaza nchi na vivutio nje
Kupunguza malipo katika hoteli za watalii
Kufahamisha wananchi kuhusu vivutio kuitia
vyombo vy'a habari
Kuungezea wafanyakazi mishahara ili kuweka
akiba waweze kuzuru maeneo yenye vivutio
Kuwapa wafanyakazi likizo ya kutosha
Umaskini
Suluhisho
Kuungeza nafasi za ajira
Kutoa mikopo rahisi kulipa
Kupunguza bei ya pembejeo
Elimu ya bure
Kupigana na ujisadi
Upangaji uzazi ili kupunguza idadi ya watu
Bei bora ya mazao ya kilimo
Kazi kwa vijana
Ukeketaji
Sababu
Kupunguza tamaa
Njia ya kukomaa
Mila na tamaduni
Madhara
Kifo kwa kutokwa na damu sana
Uenezaji wa magonjwa
Shida wakati wa hedhi na kujifungua
Ndoa kuvunjika
Kibali cha kujiingiza katika myenendo isiyofaa
Utengano kati ya waliotahiriwa na ambaa
hawajatahiriwa -migogoro
Kuzua utabaka baina ya waliopashwa na
wasiopashwa tohara
Suluhisho
Hatua za kisheria
Elimu kuhusu madhara
Mawaidha kwa wasichana
Makao ya watoto
Njaa
Kilimo cha unyonyizaji maji
Kupunguza bei za pembejeo
Njia bora za kuhifadhi mazao
Mimea na mifugo inayokomaa haraka
Utumizi wa samadi na mbolea
Kuelimisha wakulima kuhusu kilimo bora
Kutayarisha mashamba mapema
Serikali kununua mazao ya wakulima na
kuyahifadhi

Dini
Uzuri
Kufunza maadili
Kusaidia maskini
Kuanzisha shule na hospitali
Ajira kwa padri, kasisi n.k.
Kuandaa watu kwa maisha baada ya kifo
Kufariji/kuliwaza wenyе dhiki
Ubaya
Tamaa ya pesa
Biashara
Ubakaji wa watoto
Kuuza uponyaji
Nyingine kutosaidia wenyе shida
Vita/jihadi
Kuruhusu waovu bora watoe pesa
Kutoenda hospitalini
Kuendeleza maovu k.v. uzinifu, ushirikina,
uabudu shetani, n.k.
Maasi ya vijana
dawa za kulevya
shiniko la kikundi
filamu mbaya
kudhibitiwa kupita kiasi
kukosa nidhamu
malezi mabaya/udekezaji
kubomoka kwa msingi wa jamii
Ufukara kusababisha kujiunga na makundi
haramu
Kukata tamaa
Kutumiwa vibaya na wanasiasa
Suluhisho
Kujiondoa kundini
Kuimarisha uchumi
Kuwashauri vijana
Kujenga udhabitи wa jamii
Kuwaadhibu kulingana na makosa yao
Vijana kujisaka na kujikosoa
Vijana kumjua mungu
Uhuru wa kadiri
Uongozi bora
Malezi bora
Kuongeza nafasi za ajira

Umoja na Utangamano katika Familia
Kuheshimiana
Utiifu na unyenyekevu
Kuwa na usemi
Kuvumiliana na kusameheana
Uaminifu na kuaminiana
Kutochagulia watoto taaluma na wachumba
Wazazi kutolazimisha watoto taaluma au kozi
wasizotaka

Kutumia pesa vyema bila ubadhirifu
Kutopendelea na kulinganisha watoto
kiwezo
kutotumia dawa za kulevya
Kuomba pamoja
wazazi kutopendelea watoto fulani
Baba kutimiza majukumu yake ya kukimu
jamii
Kutodhibiti mke na watoto kupita kiasi
Uadilifu
Kushiriki kazi
Mambo yanayoathiri utaifa/umoja na
utangamano/amani
Ufisadi k.v. kuajiri watu kimapendeleo
Ukabila
Viongozi kueneza chuki
serikali kutoakisi uwakilishaji wa taifa zima
Usalama kukosekana
Ukosefu wa ajira
Matamshi mabaya ya viongozi
Kupanda kwa gharama ya maisha
Majanga ya kiasili
Kutojenga miundo msingi kwa usawa
Kupendelea maeneo fulani katika ugawaji wa
raslimali
Ukimbizi wa ndani kwa ndani
Ubomoaji wa nyumba
Suluhisho
Lugha ya taifa
Kukabiliana na ufisadi
Usawa katika ugawaji wa raslimali
Kuelimisha kuhusu umoja wa kitaifa
Tamasha za kitamaduni
Kutalii sehemu nyingine za nchi
Ndoa za makabila tofauti
Serikali ya muungano
Viongozi wachochezи kuchukuliwa hatua
kisheria
Matatu
Faida
Kurahisisha na kuharakisha usafiri
Ajira
Ushuru
Biashara
Huduma za dharura
Madhara
Ajali
Wizi
Ufisadi wa polisi kuongezeka
Kuongeza nauli ghafla
Ujeuri wa madereva na mataniboi
Kuchelewesha watu njiani
Magazeti

Habari za taifa na kimataifa	Kichwa kwa herufi kubwa, kipigwe mstari na kisizidiske maneni sita
Kuelimisha k.m. kuhusu afya	Upatanisho/uwiano za kisarufi
Kuburudisha k.m. vibonzo	Tahajia/hijai
Matangazo ya biashara	Kuakifisha
Ajira k.m. wahariri, wauzaji	Mtiririko
Mapato kwa serikali	Uhalisi
Kutangaza nafasi za ajira	tafsiri ya moja kwa moja k.m. kurudisha mlango, mguu wa gari, kutoa/kuweka nguo
Elimu k.m. uchambuzi wa vitabu vya fasihi na mashairi	Maadili (lugha na mawazo safi na mtazamo wa kusaidia taifa)
Hutumiwa kufungia bidhaa	Urefu
Ubakaji	Uasilia (utungo wako si kurejelea vitabu vya fasihi)
Sura mbaya	Usafi (mwandiko unaosomeka na ambao haujapigwapiwa mistari na kufutwa)
ulevi	Tamathali za usemi
Ulemavu	Msamiati na tamathali zinazokubalika wala si za kupachika. Usitumie msamiati wa kishairi k.v. mtima, ja, n.k.
Unyonge wa kiakili	Kutofupisha k.v. k.m., n.k., Bi.
Kushindwa kudhibiti jicho na tamaa za mwili	Kutumia kistari ikiwa neno linaendelea katika mstari wa pili na kutokata silabi
Njaa ya kimapenzi	Herufi f, u, i, j, m, l
Kisasi	Kutaja na kueleza kikamilifu
Kujihisi duni	Kukamilisha maneno
Kisomo duni	Kutotenganisha sehemu za neno k.m. walilo zungumzia, walioenda
Mavazi	Kutounganisha maneno k.m. kwasababu, ni mimi
Athari	Mdokezo kuoana na maneno yako.
Waliobakwa huathirika kisaikolojia	Usiongeze maneno kwenye dondo la kumalizia.
Kujikosea heshima na kujihisi mchafu	Kutoweza dondo ni kupotoka
Magonjwa ya zinaa	Kusoma insha baada ya kuandika
Mimba zisizotakikana	4. UANDISHI WAKAWAIDA
Vifo	Ufahamu
kujeruhiwa	Kuelewa
Kupoteza imani na wanaume/wanawake	Kuandika idadi ya hoja kulingana na alama
Kutengwa	Hoja kwa muhtasari
Kufungwa jela	Andika hoja ulizo na uhakika nazo kwanza
3. UTUNGAJI WA KISANII	Kuorodhesha hoja kwa nambari wala si kistari
Mashairi mepesi (huru/arudhi)	Jibu lililokamilika
Hadithi fupi	Kutoa majibu kutoka katika ufahamu si fikra zako
Vitendawili	Maana za maneno kama yalivytumiwa kwa muundo ule ule
Mafumbo/chemshabongo	Muhtasari/Ufupisho
Vitanza ndimi	Kutoa mawazo makuu huku kiini cha taarifa kikidumishwa.
Michezo ya kuigiza	Hatua
Mambo ya Kuzingatia katika Uadishi wa Insha	
maagizo	
Usijibu swalii usilolielewa	
Uandishi mzuri wa nambari ya swalii unalofanya	
Kuandika vidokezi	
Kuandika kila hoja katika aya yake	
Kuanzia aya kwa njia tofauti	
Lugha sahili	
Miundo tofauti ya sentensi	
maudhui	
muundo	

Andika nambari za aya kulinganisha

Soma makala

Elewa swalii

Andika mambo muhimu ukizingatia swalii
ukiondoa maneno yasiyo muhimu

Usibadilishe chochote hata kama unatakiwa
kutumia maneno yako

Andika hoja kikamilifu

Andika nakala safi ukizingatia mtiririko

Epuka viunganishi vingi

Zingatia idadi ya maneno uliyopewa

Zingatia kanuni za uandishi

Piga mshazari nakala chafu

Matumizi ya lugha

Kuzingatia sehemu za swalii

Sehemu zinazobadilika

Kuzingatia neno moja moja

Kuzingatia hatua au mbinu

Kutojibu maswali kwa pupa

Kusoma jibu ili kusahihisha makosa

Kuelewa swalii k.m. tunga sentensi moja,
eleza maana

Tunga sentensi fupi

Kuonyesha neno, fungu la maneno au
kiambishi unachotumia kutunga sentensi

Kubainisha (eleza kikamilifu kwa kuandika
neno au maneno na jina lake)

Tahajia k.m. yabwa, kitendo

Isimu jamii

Kutaja, kueleza na kutoa mifano

Fasihi

Kufikiri ili kuelewa swalii

Usijibu maswali zaidi ya manne. Kama jibu
halikuridhishi, lipige mshazari

Maagizo (swali la kwanza ni la lazima, usijibu
maswali mawili kutoka sehemu moja

Chagua maswali utakayoweza kujibu na
kupata hoja nyingi

Andika nambari vizuri

Usiandike hoja nyingi kuliko alama

Andika hoja ulizo na uhakika nazo kwanza

Hoja kwa aya moja

Kutaja, kueleza kikamilifu na kuthibitisha kwa
mifano kutoka kitabuni (kutaja alama moja,
kueleza mbili)

Usirudie hoja kwa njia tofauti

Kutochanganya wahusika

Kusoma vitabu mara nyingi ili kujua dondo
limetolewa wapi

Maswali ya dondo (msemaji, anayeambiwa,
wapi, lini)

Maswali ya kujadili

Swali la methali